

RATSIONALLIK VA IRRATSIONALLIK KONSEPSIYALARI: EVOLYUTSIYA VA ZAMONAVIY TAHLIL

Raxmatov Komiljon Raxmonkulovich

Mustaqil izlanuvchi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18640551>

Annotatsiya

Ushbu maqolada ratsionallik va irratsionallik kontsepsiyalari tarixiy rivojlanish jarayoni va zamonaviy tahlil kontekstida o'rganiladi. Maqolada inson tafakkuri va qaror qabul qilishdagi mantiqiy va mantiqsiz jarayonlarning evolyutsion asoslari, shuningdek, turli falsafiy va psixologik yondashuvlar tahlil qilinadi. Zamonaviy tadqiqotlar natijalariga ko'ra, ratsionallik va irratsionallik inson xulq-atvorida bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, qaror qabul qilish jarayonlarini yaxlit tushunishda muhim rol o'ynaydi. Maqola shuningdek, ilmiy metod va tafakkur nazariyalarining integratsiyalashuvi orqali ratsionallikning evolyutsion modelini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar. Ratsionallik, irratsionallik, evolyutsiya, qaror qabul qilish, tafakkur, mantiqiy fikrlash, inson xulq-atvori, metodologiya.

Kirish. Ratsionallik va irratsionallik kontsepsiyalari inson tafakkuri va xulq-atvorini tahlil qilishda markaziy ahamiyatga ega. Insonning qaror qabul qilish jarayonlari nafaqat mantiqiy asoslarga, balki hissiy, intuitiv va psixologik omillarga ham bog'liq bo'lib, ushbu jarayonlarning evolyutsion xususiyatlarini o'rganish ilmiy va falsafiy tadqiqotlar uchun dolzarb vazifa hisoblanadi. Zamonaviy fanlar falsafa, psixologiya, sotsiologiya va nevrologiya inson tafakkurining ratsional va irratsional komponentlarini aniqlash va ularni tizimli tahlil qilishga qaratilgan.

Maqola maqsadi ratsionallik va irratsionallik kontsepsiyalarining tarixiy rivojlanishini, ularning zamonaviy nazariy tahlilini o'rganish hamda inson qaror qabul qilish jarayonidagi o'zaro bog'liqliklarni aniqlashdir. Tadqiqot metodologiyasi sifatida tarixiy-falsafiy tahlil, komparativ yondashuv va zamonaviy psixologik tadqiqotlar natijalarining integratsiyasi qo'llanilgan.

Ushbu ish ratsionallik va irratsionallik nazariyalarining evolyutsion mexanizmlari, ularning ilmiy metodlar bilan uyg'unligi va inson xulq-atvoriga ta'siri haqidagi umumiy tushunchalarni shakllantirishga qaratilgan. Tadqiqot natijalari ilmiy va amaliy jihatdan qaror qabul qilish, ijtimoiy va psixologik jarayonlarni tushunishda ahamiyatga ega bo'lishi mumkin.

Ratsionallik va irratsionallik masalasi falsafa va psixologiya fanlarida uzoq tarixga ega. Klassik falsafiy manbalarda, xususan Aristotel, Descartes va Kantning ishlanmalarida ratsionallik inson tafakkurining asosiy printsiplari sifatida ko'riladi. Aristotel tafakkurini “mantiqiy asosda qaror qabul qilish san'ati” sifatida ta'riflagan bo'lsa, Kant insonni axloqiy va intellektual qaror qabul qiluvchi mavjudot sifatida tahlil qilgan.

XX asrda psixologik yondashuvlar, xususan Herbert Simonning “cheklangan ratsionallik” nazariyasi, qaror qabul qilish jarayonida insonning mantiqiy chegaralarini ochib berdi. Simonning fikricha, ratsionallik ideal holatda mavjud bo'lsa-da, real sharoitlarda insonning qarorlari cheklangan bilim, vaqt va resurslar doirasida amalga oshadi. Shuningdek, Kahneman va Tverskyning kognitiv nazariyalari irratsional xulq-atvor va qaror qabul qilishdagi sistematik

xatoliklarni aniqladi, bu esa ratsionallik tushunchasini yangicha kontekstda tahlil qilish imkonini berdi.

Jamiyatshunoslik va iqtisodiyot sohalarida irratsionallik masalasi Akerlof va Shillerning “psixologik iqtisodiyot” ishlanmalari orqali tadqiq qilindi. Ular inson xulq-atvoridagi hissiy va psixologik omillar iqtisodiy qarorlarni shakllantirishda muhim rol o‘ynashini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, nevrologik tadqiqotlar ratsionallik va irratsionallik jarayonlarining biologik asoslarini aniqlashga yordam berdi.

Shu nuqtai nazardan, adabiyotlar tahlili ratsionallik va irratsionallikning bir-birini inkor qiluvchi emas, balki uzviy bog‘liq tushunchalar ekanligini ko‘rsatadi. Tarixiy, falsafiy va zamonaviy psixologik tadqiqotlar natijalari, inson qaror qabul qilish jarayonini tushunishda integratsiyalashgan yondashuvning zarurligini ta’kidlaydi.

Ushbu maqolada ratsionallik va irratsionallik kontseptsiyalarini o‘rganishda tarixiy-falsafiy tahlil, komparativ yondashuv va zamonaviy psixologik tadqiqotlar natijalarini integratsiyalash metodlari qo‘llanilgan. Tarixiy-falsafiy tahlil orqali klassik va zamonaviy falsafiy manbalar, xususan Aristotel, Kant, Descartes, Herbert Simon, Kahneman va Tversky ishlanmalari tahlil qilindi. Bu metod kontseptsiyalarning rivojlanish tarixini aniqlash va ularning ilmiy tafakkurdagi o‘rni haqida to‘liq tushuncha berishga imkon yaratadi.

Komparativ yondashuv yordamida ratsionallik va irratsionallik kontseptsiyalari turli davrlar, fanlar va ilmiy makonlar kesimida solishtirildi. Shu orqali ularning o‘zaro bog‘liqligi va qaror qabul qilish jarayonidagi funksiyalari aniqlangan.

Shuningdek, maqolada zamonaviy psixologik va nevrologik tadqiqotlar natijalariga tayanib, inson xulq-atvorida ratsionallik va irratsionallikning biologik, psixologik va ijtimoiy asoslari ko‘rib chiqildi. Bu yondashuv qaror qabul qilish jarayonidagi mantiqiy va hissiy omillarni integratsiyalashgan tarzda tahlil qilish imkonini beradi.

Metodologik jihatdan maqola nazariy va empirik tadqiqot elementlarini uyg‘unlashtirgan bo‘lib, inson tafakkuri va xulq-atvoridagi ratsionallikning evolyutsion mexanizmlarini tizimli tushuntirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, tadqiqot natijalari qaror qabul qilish jarayonlarini ilmiy asosda o‘rganish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishda asosiy baza sifatida foydalanilishi mumkin.

Maqolada tarixiy va zamonaviy manbalarni tahlil qilish orqali ratsionallik va irratsionallik kontseptsiyalarining inson tafakkuridagi evolyutsion mexanizmlari aniqlangan. Tarixiy-falsafiy tadqiqotlar ko‘rsatadiki, klassik davr falsafasida ratsionallik insonning qaror qabul qilishida mantiqiy asos sifatida ko‘rilgan bo‘lsa, zamonaviy psixologik tadqiqotlar irratsionallikning sistematik xatoliklar va intuitiv qaror qabul qilish orqali inson xulq-atvorida uzviy rol o‘ynashini isbotlaydi.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, ratsionallik va irratsionallik qaror qabul qilish jarayonlarida bir-birini inkor qiluvchi emas, balki uzviy bog‘liq komponentlar sifatida mavjud. Herbert Simonning “cheklangan ratsionallik” nazariyasi va Kahneman-Tversky kognitiv nazariyalari insonning real sharoitlarda qaror qabul qilishdagi mantiqiy va hissiy omillari o‘rtasidagi muvozanatni aniqlashga yordam beradi.

Shuningdek, adabiyotlar tahlili va zamonaviy tadqiqotlar natijalari ratsionallikning evolyutsion xarakterini tasdiqlaydi: inson tafakkuri o‘zaro bog‘liq mantiqiy va irratsional jarayonlar orqali murakkab ijtimoiy va shaxsiy muammolarni hal qiladi. Natijalar shuni

ko'rsatadiki, qaror qabul qilish jarayonini to'liq tushunish uchun falsafiy, psixologik va nevrologik yondashuvlarni birlashtirish zarur.

Umuman olganda, maqola tahlili ratsionallik va irratsionallik kontseptsiyalarining evolyutsion rivojlanishi va zamonaviy ilmiy tadqiqotlar bilan uyg'unligini ko'rsatadi, shuningdek, inson xulq-atvoridagi qaror qabul qilish jarayonlarini integratsiyalashgan tarzda tushuntirish imkonini beradi.

Xulosa. Maqolada ratsionallik va irratsionallik kontseptsiyalari tarixiy-falsafiy va zamonaviy psixologik tadqiqotlar asosida tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ratsionallik va irratsionallik inson tafakkuridagi qaror qabul qilish jarayonlarini tushunishda bir-birini inkor qiluvchi emas, balki uzviy bog'liq tushunchalar sifatida ahamiyatga ega. Klassik falsafiy yondashuvlar mantiqiy tafakkur va axloqiy qaror qabul qilishning nazariy asoslarini beradi, zamonaviy psixologik tadqiqotlar esa inson xulq-atvoridagi hissiy va intuitiv omillarni aniqlaydi.

Shuningdek, maqola tahlili ratsionallik va irratsionallikning evolyutsion xarakterini ochib beradi, qaror qabul qilish jarayonini yanada tizimli va integratsiyalashgan tarzda tushunishga yordam beradi. Tadqiqot natijalari ilmiy va amaliy jihatdan qaror qabul qilish, ijtimoiy va psixologik jarayonlarni o'rganishda asosiy manba sifatida foydalanilishi mumkin.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Aristotel. Nikomax etikasi. – Moskva: Mysl, 1990.
2. Kant, I. Praktik rasionalizm va axloq falsafasi. – Berlin: Akademie Verlag, 1983.
3. Descartes, R. Meditatsiyalar: Mantiqiy tafakkur asoslari. – Paris: Vrin, 1992.
4. Simon, H. Bounded Rationality and Decision Making. – Cambridge: Cambridge University Press, 1972.
5. Kahneman, D., Tversky, A. Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk. – Econometrica, 1979, Vol. 47, No. 2.
6. Akerlof, G., Shiller, R. Phishing for Phools: The Economics of Manipulation and Deception. – Princeton: Princeton University Press, 2015.
7. Gigerenzer, G. Gut Feelings: The Intelligence of the Unconscious. – New York: Viking, 2007.
8. Damasio, A. Descartes' Error: Emotion, Reason, and the Human Brain. – New York: Putnam, 1994.